

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد شاهرود
دانشکده علوم انسانی ، گروه تاریخ
پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (M . A)
گرایش: ایران اسلامی

عنوان :

قومس در متون جغرافیایی از قرن ۳ تا قرن ۸ هجری

استاد راهنما :

دکتر حسین مفتخری

استاد مشاور :

دکتر حسن شادپور

نگارش :

مرضیه قنبری

زمستان ۱۳۹۱

ISLAMIC AZAD UNIVERSITY

SHAHROOD BRANCH

Faculty of Humanism Department of History

((M.A)) Thesis

On History Of Islam

Subject:

Qumesin the geographical text from third to eighth centry (A.H)

Thesis advisor:

Dr.Hossein moftakhari

Consulting advisr:

Mr.hassan shadpor

By:

Marzie Ghanbari

Wether1391

بسمه تعالی

تعهدنامه اصالت رساله پایان نامه

اینجانب دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد ناپیوسته/ دکتری حرفه ای/ دکترای تخصصی در رشته که در تاریخ از پایان نامه خود تحت عنوان "....." با کسب نمره و درجه دفاع نموده ام بدین وسیله متعهد می شوم:

۱) این پایان نامه/ رساله حاصل تحقیق و پژوهش انجام شده توسط اینجانب بوده و در مواردی که از دستاوردهای علمی و پژوهشی دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و ...) استفاده نموده ام، مطابق ضوابط و رویه موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست مربوطه ذکر و درج کرده ام.

۲) این پایان نامه/ رساله قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح پایین تر یا بالاتر) در سایر دانشگاه ها و موسسات آموزش عالی ارائه نشده است.

۳) چنانچه بعد از فراغت تحصیل، قصد استفاده و هر گونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و ... از این پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.

۴) چنانچه در هر مقطعی زمانی خلاف موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را می پذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با این جانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچگونه ادعایی نخواهم داشت.

نام و نام خانوادگی

امضاء و تاریخ

تقدیر و تشکر

مراتب سپاس و تشکر خود را نسبت به همه کسانی که در تدوین این پایان نامه مرا یاری نمودند صمیمانه اعلام می دارم.

از جناب آقای دکتر حسین مفتخری در مقام استاد راهنما که تجربیات و راهنمایی های خود را در اختیار بنده قرار دادند، کمال امتنان را دارم.

از جناب آقای دکتر حسن شادپور که در سمت مشاور این پایان نامه مشوق اصلی من در انتخاب موضوع بودند و با نهایت اخلاص و متانت رهنمودهای لازم را برای انجام این تحقیق به من ارائه نمودند صادقانه ترین سپاس و قدردانی خود را به حضورشان تقدیم می دارم.

همچنین بر خود لازم می دانم از آقای دکتر میلاد سراج از دانشگاه تربیت مدرس و اساتید برجسته گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود که هر کدام سهمی در پیشبرد این تحقیق داشته اند تشکر نمایم.

تقدیم به

اولین معلمان زندگی ام به روح پرفتوح مادرم و پدر عزیزم که در فراگیری علم و دانش مشوق اصلی من بود و هست.

تقدیم به

همسر عزیزم و دختر دلبندم باران که از همراهان و صابران در انجام این رساله بودند.

و تقدیم به

خاک پاک و طنم که میراث گذشته اش گرانبها، فرصتهای امروزش پربها و افق آینده اش روشن و درخشان است.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
چکیده	۱
فصل اول: کلیات	
۱-۱ بیان مسئله	۳
۲-۱ سوالات و فرضیات	۴
۳-۱ هدف و ضرورت تحقیق	۴
۴-۱ پیشینه تحقیق	۵
۵-۱ روش تحقیق	۵
۶-۱ نقد و بررسی منابع	۶
فصل دوم: علم جغرافیا و شاخه های آن	
۱-۲ تعریف جغرافیا و شاخه های آن	۱۱
۲-۲ تعریف جغرافیای تاریخی	۱۱
۳-۲ رابطه تاریخ با جغرافیا	۱۳
۴-۲ جایگاه جغرافیا و جغرافیدانان اسلامی از بعد از اسلام تا پایان قرن ۸ هجری	۱۴
فصل سوم: جغرافیای طبیعی قومس	
۱-۳ وجه تسمیه قومس	۲۵
۲-۳ موقعیت و حدود قومس در پیش و پس از اسلام	۲۷
۳-۳ اقلیم آب و هوایی و جغرافیای طبیعی قومس	۳۰
۴-۳ راههای قومس	۳۲

- ۳۲-۴-۳ ایالت قومس و راه ابریشم
- ۳۳-۴-۳ شاهراه خراسان
- ۳۵-۳ جغرافیای طبیعی شهرهای قومس
- ۳۵-۳-۱ دامغان
- ۳۹-۳-۲ سمنان
- ۴۰-۳-۳ خوار
- ۴۱-۳-۴ بسطام
- ۴۲-۳-۵ بیار
- ۴۳-۳-۶ جغرافیای کنونی استان سمنان

فصل چهارم: بررسی اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی قومس در خلال متون جغرافیایی

از قرن ۳ تا قرن ۸ هجری

- ۴۶-۴-۱ تاریخ اسطوره ای قومس
- ۴۷-۴-۲ قومس در عهد خلفای راشدین، امویان و عباسیان
- ۴۹-۴-۲-۱ قومس در عهد امویان
- ۵۰-۴-۲-۲ قومس در عهد عباسیان
- ۵۱-۴-۳ قومس در عهد حکومت‌های متقارن
- ۵۱-۴-۳-۱ طاهریان و صفاریان
- ۵۳-۴-۳-۲ آل باوند
- ۵۴-۴-۳-۳ سامانیان
- ۵۶-۴-۳-۴ آل زیار
- ۵۸-۴-۳-۵ آل بویه
- ۵۹-۴-۳-۶ غزنویان
- ۶۰-۴-۳-۷ سلجوقیان
- ۶۵-۴-۳-۸ خوارزمشاهیان
- ۶۷-۴-۳-۹ اسماعیلیان
- ۶۸-۴-۳-۱۰ مغولان
- ۷۰-۴-۳-۱۱ تیموریان
- ۷۲-۴-۴ تاریخ فرهنگی
- ۷۲-۴-۴-۱ ادیان و مذاهب در ایالت قومس

۷۴	۲-۴-۴ زبان و گویش محلی مردم قومس
۷۶	۳-۴-۴ فرهنگ عامه
۷۸	۴-۴-۴ مشاهیر و بزرگان قومس از قرن ۳ تا ۸ هجری
۸۲	۵-۴-۴ آثار و بناهای تاریخی قومس از قرن ۳ تا ۸ هجری
۹۲	۶-۴-۴ جشنهای ملی و اعیاد مذهب
۹۲	۵-۴ تاریخ اجتماعی
۹۲	۱-۵-۴ تصوف در قومس
۹۳	۲-۵-۴ آیین فتوت در قومس
۹۵	۶-۴ تاریخ اقتصادی
۹۵	۱-۶-۴ کشاورزی و دامپروری
۹۹	۲-۶-۴ خراج و مالیات
۱۰۲	۳-۶-۴ مناسبات اقتصادی
۱۰۳	۴-۶-۴ صنایع دستی ایالت قومس
۱۰۶	۵-۶-۴ معادن ایالت قومس
فصل پنجم : جغرافیای تاریخی قومس تا قرن ۸ هجری	
۱۰۸	۱-۵ دامغان
۱۱۵	۲-۵ سمنان
۱۱۶	۳-۵ خوار
۱۱۸	۴-۵ بسطام
۱۲۱	۵-۵ بیار
۱۲۳	نتیجه گیری
۱۲۶	پیوست ها
۱۴۳	فهرست منابع و مأخذ
۱۵۴	چکیده نگلیسی

فهرست پیوستها

عناوین	صفحه
(پ-۱). راههای ارتباطی ایالت قومن-----	۱۲۷
(پ-۲). استان جبال و گیلان و مازندران و کومن و گرگان-----	۱۲۷
(پ-۳). مسیر راه ابریشم در ایران-----	۱۲۸
(پ-۴). قومن در دوره ظهور اسلام و خلفای راشدین-----	۱۲۸
(پ-۵). قومن در دوره علویان طبرستان-----	۱۲۹
(پ-۶). قومن در دوره غزنویان-----	۱۲۹
(پ-۷). قومن در دوره سلجوقیان-----	۱۳۰
(پ-۸). قلاع اسماعیلیه در دامنه البرز-----	۱۳۰
(پ-۹). قومن در دوره خوارزمشاهیان-----	۱۳۱
(پ-۱۰). قومن در دوره ایلخانان مغول-----	۱۳۱
(پ-۱۱). قومن در دوره تیموریان-----	۱۳۲
(پ-۱۲). تقسیم بندی کنونی استان سمنان-----	۱۳۲
(پ-۱۳). نمای داخلی و بیرونی مجموعه بایزید بسطامی-----	۱۳۳
(پ-۱۴). نمای داخلی و بیرونی مجموعه بایزید بسطامی-----	۱۳۳
(پ-۱۵). مجموعه بایزید بسطامی-----	۱۳۴
(پ-۱۶). مجموعه بایزید بسطامی-----	۱۳۴
(پ-۱۷). منار مسجد تاریخانه دامغان-----	۱۳۵
(پ-۱۸). برج چهل دختر دامغان-----	۱۳۶
(پ-۱۹). برج طغرل در مهماندوست دامغان-----	۱۳۷
(پ-۲۰). قلعه گردکوه در غرب دامغان-----	۱۳۸
(پ-۲۱). مسجد جامع فرومد-----	۱۳۹
(پ-۲۲). نمای فعلی منار مسجد تاریخانه دامغان-----	۱۴۰
(پ-۲۳). مسجد جامع سمنان-----	۱۴۱

(پ-۲۴). نمایی دیگر از مسجد جامع سمنان-----۱۴۲

چکیده:

پژوهش حاضر به بررسی جغرافیای تاریخی یکی از قدیمیترین مناطق ایران یعنی سمنان (قومس) پرداخته است. که به دلیل موقعیت طبیعی و پیشینه تمدنی خود همواره در مناسبات مربوط به شرق و غرب ایران به نوعی هم تأثیر پذیر و هم تأثیر گذار بوده است. بررسی ایالت قومس به لحاظ اقلیم و جغرافیا در فاصله زمانی قرن سوم تا هشتم هجری برای شناخت امروز آن ضرورت دارد.

این پژوهش که بر اساس روش تحقیق تاریخی با مراجعه به کتابخانه ها تنظیم شده است. چهره ای نسبتاً کلی و همه جانبه از تاریخ قومس و شهرهای آن در دوره ذکر شده ارائه می دهد. حاصل این پژوهش بیانگر موقعیت جغرافیایی و سوق الجیشی این ایالت در طول تاریخ که بستر حوادث، وقایع مختلف و نیز میزبان مسافران و جهانگردان از یک سو و توجه به تاریخ پرفراز و نشیب این خطه در ایران باستان و بعد از ورود اسلام و دوره حکومت‌های نیمه مستقل و مستقل در قرون ذکر شده است و توجه به متون جغرافیایی و جغرافیای تاریخی به عنوان منابعی مناسب در جهت تبیین وضعیت ایالت قومس با ذکر شهرهای سمنان - دامغان - بسطام و خوار که در ادوار مختلف از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده است. و تلاش دارد ضمن پرداختن به این موضوع ایالت قومس را به لحاظ اقلیم و جغرافیا، تاریخ، اقتصاد، فرهنگ و... در این بازه زمانی معرفی و بررسی نماید.

کلید واژه: قومس، متون جغرافیایی، جغرافیای تاریخی، دامغان، سمنان، بسطام، خوار.

فصل اول:

کلیات

۱-۱ بیان مسئله :

ایالت قومس به دلیل قرار گرفتن در موقعیتی استراتژیک و حساس در واقع حلقه اتصال تحولات میان غرب و شرق بوده و وجود راهی به شمال کشور، این اهمیت را دو چندان کرده است. این موقعیت جغرافیایی مناسب هم موجب انتقال فرهنگ و تمدن از شرق به غرب شده و هم فضای پر تنش را در ادوار مختلف بر مردمان این دیار تحمیل کرده است.

با عنایت به آنچه در بالا بیان شد، مردم این دیار عمدتاً به صورت ناخواسته شاهد درگیری و کشمکش دائمی میان حاکمان سیاسی و مدعیان قدرت بوده که خود می تواند منجر به از بین رفتن آثار و اسناد و مدارک و مستندات تاریخی شده باشد. نگارنده هم به دلیل علاقه شخصی به تاریخ قومس که یکی از ایالت‌های باستانی و کهن تاریخ ایران _ و هم به جهت اینکه در این دوره از تاریخ یعنی قرون ۳ تا ۸ هجری قومس زیر سم اسبان حاکمان و قدرتمندان بسیاری لگد مال شد و همواره در مواجهه با کتب و منابع در مورد قومس به توضیحاتی بسیار کوتاه و بعضاً بریده بریده مواجه می شدم که در بسیاری از موارد فرد را دچار سردرگمی می نمود، و با علم به اینکه اهمیت دادن به دانش جغرافیایی هر منطقه، در شناخت و معرفی تاریخ و گذشته آن منطقه امری اجتناب ناپذیر است و در آغاز ارائه هر گونه تحلیل تاریخی، آنچه که گفته های ما را مستند و مستدل می کند، شناختی درست و روشن از موقعیت جغرافیایی و عوامل و عوارض منطقه مورد مطالعه است، این موضوع را برای تحقیق برگزیدم. بدیهی است در این پژوهش جهت گیری عمده صرفاً مسئله جغرافیایی نخواهد بود بلکه در کنار بررسی جغرافیایی منطقه توجه به روشن ساختن گوشه ای از تاریخ پر فراز و نشیب قومس و ایران از اهداف اصلی این پژوهش خواهد بود.

این نکته را نباید از نظر دور داشت که قومس در ادوار مختلف تاریخ حکومتی مستقل نداشته و در واقع از حکومت مرکزی ایران و یا مرکز خلافت در دوره بعد از اسلام و یا اینکه در زمان حکومت‌های نیمه مستقل در خراسان بزرگ و یا طبرستان تاثیر پذیرفته و انتظار نمی رود که شاهد تحولات عمیقی در این منطقه باشیم.

و درست این است که این ایالت را به عنوان عضوی از پیکره ایران مورد بررسی قرار داده و به عنوان حلقه واسط قلمداد کنیم. ذکر این نکته ضروری است که در این پژوهش تلاش خواهد شد از محتوی کتب و متون جغرافیایی و تاریخی علاوه بر بررسی تاریخ و جغرافیای منطقه در طی این قرون، جنبه های مختلف سیاسی، اقتصادی و فرهنگی این ایالت را نیز مورد بررسی قرار دهیم.

۲-۱ سوالات و فرضیات :

۱. موقعیت جغرافیایی ایالت قومس چه تاثیری بر مناطق دیگر و در نهایت ایران به جای گذاشته است ؟

۲. متون جغرافیایی قرون ۳ تا ۸ هجری در بررسی و معرفی ایالت قومس بر چه مسائلی تمرکز و توجه بیشتری داشته است؟

۳-۱ هدف و ضرورت تحقیق :

اهمیت جغرافیایی قومس از این جهت مورد توجه است که دسترسی دو بلاد شرق و غرب از این ناحیه به آسانترین شکل انجام می شد. زیرا در جنوب قومس، کویر و در شمال آن رشته های البرز موانع مهمی جهت تردد و حمل و نقل به شمار می رفته است. همچنین مردم این دیار عمدتاً به صورت ناخواسته شاهد درگیری و کشمکش های حاکمان سیاسی و فرماندهان نظامی بوده اند که می تواند منجر به از بین رفتن آثار و اسناد و مدارک و مستندات تاریخی نیز شده باشد. مجموعه این دلایل ضرورت و اهمیت انجام چنین پژوهشهایی را در عرصه تاریخ و جغرافیای تاریخی این منطقه دو چندان می کند.

۴-۱ پیشینه تحقیق :

در خصوص جغرافیای تاریخی و تاریخ ایالت قومس تاکنون یک مجموعه کامل، مستند و با روشهای علمی و با دقت بالا که اوضاع و تحولات همه جانبه این سرزمین را از دیرباز تاکنون به شکل هدفمندی همراه با تحلیل مسائل مربوطه که بتواند محققین و جامعه علمی ما را راضی کند، وجود نداشته و به رشته تحریر در نیامده است و آنچه نگارش یافته نسبت به انتظارات موجود بسیار مختصر بوده است.

در اینجا به چند نمونه از آثاری که درباره قومس نوشته شده به اختصار اشاره خواهیم نمود :

- تاریخ قومس، تالیف عبدالرفیع حقیقت، این کتاب با اینکه در رابطه با منطقه قومس به تحقیق و تفحص پرداخته
- ولی ذکر بعضی از وقایع و حوادث با اسناد تاریخی مطابقت ندارد و کتاب از نظر ارجاعات دارای کاستی هایی نیز می باشد.
- جغرافیای تاریخی دامغان، این اثر جغرافیای تاریخی توسط علی اصغر کشاورز نوشته شده که به صورت موجز و خیلی مختصر می باشد و توالی سلسله ها و بعضی مطالب رعایت نشده است و منحصرأ درباره دامغان نوشته شده است.
- فرهنگ مردم شاهرود، علی اصغر شریعت زاده مولف کتابی ارزشمند درباره فرهنگ و تاریخ شاهرود است.
- سیمای استان سمنان مجموعه ای سه جلدی است که علیرغم متنوع بودن مطالب و اشکال و جداول متعدد از نظر ارجاعات دچار ضعف می باشد.
- بنا و شهر دامغان، یکی از با ارزش ترین و ارزنده ترین مجموعه پژوهشهایی است که درباره شهر دامغان توسط جمعی از اساتید و اندیشمندان به رشته تحریر در آمده است.

۱-۵ روش تحقیق :

با توجه به ماهیت موضوع، روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش روش کتابخانه ای و جمع آوری فیش های تحقیق و نقد و بررسی آنها و همچنین روش میدانی و عکسبرداری از آثار معماری بوده است.

۱-۶ نقد و بررسی منابع:

در این پژوهش تلاش شده است علاوه بر استفاده از منابع دست اول و همچنین دیدگاهها و نظرات نویسندگان و مورخان از سفرنامه هایی که در طی این قرون به رشته تحریر در آمده جهت استناد مورد استفاده قرار گیرد. به نحوی که تا حد امکان تجمیع نظرات را داشته باشد. به همین دلیل منابع زیر به ترتیب حروف الفبا به صورت مختصر معرفی می شود.

- احسن التقاسیم فی المعرفه الاقالیم/ ابو عبدالله محمد ابن احمد مقدسی

این کتاب جغرافیای تاریخی است و در سال ۳۷۵ هجری در اصل به زبان عربی نوشته شده است که توسط علی نقی منزوی در سال ۱۳۶۱ شمسی در دو جلد ترجمه شده است. کتاب شامل دو بخش است:

بخش اول در مورد شش اقلیم غربی: شبه جزیره عربستان، عراق، اقور(موصل)، شام، مصر و مغرب . بخش دوم در مورد سرزمین ایران است.

و چون اجداد مادری اش از بیار در قومس بوده از این ناحیه با نگاهی ویژه و مشروح تر یاد کرده است. نویسنده ضمن توصیف دریاها، رودها، بیابانها، شهرها، قصبه ها و راههای هر ناحیه مطالبی نیز درباره داروها و گیاهان خاص، مراکز بازرگانی، مشاغل، جمعیت، زبان، مذاهب، اوزان، سکه ها، گونه های آبیاری، کالاهای وارداتی و صادراتی، محاسن و معایب مردمان، پوشاک، آداب و رسوم و مقابر و زیارتگاههای هر ناحیه آورده است. به واسطه اقامت چند ماهه مقدسی در ایالت قومس، کتاب وی یکی از بهترین منابع در رابطه با فضای جغرافیایی، سیاسی و خصوصاً اجتماعی مردم این منطقه خصوصاً شهر بیار در قرن چهارم هجری می باشد.

- تاریخ گزیده/ حمدالله بن ابی بکر بن احمد بن نصر مستوفی قزوینی

این کتاب از جمله کتب تاریخ عمومی است که در سال ۷۳۰ هجری تألیف شده است. دارای شش باب است. مطالب کتاب در مورد آفرینش کاینات، تاریخ پیامبران و حکما، پادشاهان پیش از اسلام شامل پیشدادیان، کیانیان، ملوک الطوائف و ساسانیان، پیامبر اسلام(ص)، خلفای راشدین، ائمه شیعه و صحابه و تابعین، بنی امیه و بنی عباس و سلسله های ایرانی شامل صفاریان، سامانیان، غزنویان، غوریان، آل بویه، سلجوقیان، خوارزمشاهیان، اسماعیلیان، قراختائیان کرمان، اتابکان لر، ایلخانان، ائمه سنت، مشایخ و علما و شعرا و تاریخ قزوین می باشد. در خاتمه کتاب انساب پیامبران، پادشاهان و حکما آمده است. از این کتاب در بیان بخشهای مربوط به تاریخ دوره های سلجوقیان و خوارزمشاهیان در این ایالت استفاده شده است.

- التنبيه و الاشراف/ ابوالحسن علی بن حسین مسعود

مطالب کتاب در مورد افلاک، نجوم و تاثیر آن، اوضاع جغرافیای طبیعی و اقالیم هفتگانه، مردم قدیم و زبان و مکان آنها از ملوک فارس تا تاریخ عالم و انبیاء، سیره پیامبر اسلام(ص)، هجرت و غزوات ایشان، سیره خلفای راشدین، حسن بن علی (ع)، خلفای بنی امیه و بنی عباس و ملوک هم عصر آنان در روم تا وقایع سال ۳۴۵ هجری می باشد. این منبع در مورد موقعیت جغرافیایی و اقلیم ایالت قومس و مهمتر از همه در بیان زلزله مهیب قومس مطالب قابل توجهی در اختیار محققان و پژوهشگران قرار می دهد.

- حدود العالم من المشرق الی المغرب/ نامعلوم

جغرافیای تاریخی است که در سال ۳۷۲ هجری بدون ذکر نام مولف تألیف شده است و شامل اطلاعاتی در مورد کره زمین و نواحی ۵۱ گانه جهان و اقوام، آداب و رسوم، پادشاهان، محصولات،

شغل و دین مردم هر ناحیه، خراسان، ماوراءالنهر، سند، کرمان، فارس، خوزستان، جبال، دیلمیان، قومس و آذربایجان می شود. این کتاب حاوی اطلاعات مفیدی در باب اقلام بازرگانی، تجاری و اقتصادی مردم دیار قومس می باشد.

- سفرنامه ناصر خسرو / ناصر خسرو قبادیانی

نویسنده در دربار محمود و مسعود غزنوی مشاغل دیوانی و دبیری داشت. پس از غلبه سلجوقیان بر بلخ، به خدمت سلاجقه در آمد. منصب دیوانی خود را حفظ کرد. ناصر خسرو پس از سفر حج به مذهب اسماعیلیه گروید و مبلغ آن مذهب شد. حاصل ۷ سال سفر او، جغرافیای تاریخی ملل اسلامی است که در سال ۴۳۸ هجری تألیف شده است. وی به عنوان سیاح از منطقه قومس گذر کرده و حاصل مشاهدات و تجربه های خود را از این منطقه در سفرنامه اش به روشنی بیان داشته است.

- سفرنامه ابودلف در ایران / مسعر بن مهلهل

مولف در زمان ساسانیان به ایران آمده است و کتاب حاضر شامل جغرافیای تاریخی قسمتهایی از آذربایجان، ارمستان، دیلمستان، خانقین، حلوان، کرمانشاه، همدان، شهرری، دماوند، طبرستان، سمنان، دامغان، بسطام، جرجان، خوارزم، طوس، نیشابور، اصفهان و خوزستان می باشد. مقدمه مترجم و مینورسکی در ابتدای کتاب درباره ابودلف و آثار اوست. همچنین کتاب دارای نقشه، فهرست و اعلام و کتابنامه نیز می باشد. از جمله مطالب مفید این سفرنامه می توان به محصولات کشاورزی و صنایع دستی و صادرات آنها، کوهها و معادن، وضعیت شهرها، علویان، شاهراه اقتصادی، کیفیت آبیاری در دامغان، فاصله راهها و . . . اشاره نمود. در این پژوهش از اثر ابودلف در معرفی منابع جغرافیایی، طبیعی و کشاورزی منطقه قومس و نیز هنرهای سنتی آن استفاده شده است.

- صوره الارض / محمد بن حوقل: ابن حوقل

متن اصلی کتاب به زبان عربی و در باب جغرافیای تاریخی سرزمینهای اسلامی است. کتاب حاضر ترجمه بخش مربوط به ایران است و مشتمل بر سیزده فصل در مورد دریای فارس، مداین، خوزستان، فارس، کرمان، ارمینه و آذربایجان و اران، جبال، دیلم و طبرستان، دریای خزر، بیابان خراسان و فارس، سیستان، خراسان، ماوراءالنهر و قومس که هر فصل حاوی اطلاعاتی است در زمینه شهرها، راهها، آب و هوا، محصولات، بازارها، مساجد،-

شرح حال

بزرگان و پادشاهان و امرا، مذهب، زبان و وقایع مهم تاریخی و اجتماعی هر منطقه. کتاب در سال ۳۶۷ هجری به

پایان رسیده است. در ضمن کتاب دارای نقشه نیز می باشد. در مورد قومس ابن حوقل به بیان توصیف کلی از برخی شهرهای این ایالت پرداخته، و به دلیل تاریخ نگارش کتاب، ما در معرفی هر چه بهتر جغرافیای تاریخی این منطقه از آن بهره مند شده ایم.

- المسالك و الممالک/ ابن خردادبه

ابن خردادبه عهده دار پست ایالت جبال بود و از طرف معتمد خلیفه عباسی مامور شد کتابی در باب جغرافیا تألیف کند. مطالب کتاب به شرح ذیل است: وصف زمین، جهت قبله شهرها، عراق، تقسیمات اراضی و نوع خراج آنها، ایران و پادشاهان آن، روم، ترک، چین و راهها. درباره تقسیم اداری و خراج، راه دریای چین و هند، مذهب بودا، جامعه طبقاتی هندوستان، بازرگانان روسی، بناهای معروف مانند اهرام مصر و . . . کتاب دارای تصاویر نیز می باشد. این جهانگرد نیز از قومس عبور کرده و پیرامون جغرافیای تاریخی و مسائل مختلف ارزشمندی نوشته است.

- مسالك و الممالک/ ابوالحسن ابراهیم اصطخری

جغرافیای تاریخی است که در سال ۳۴۶ هجری توسط اصطخری تألیف شد. مطالب این کتاب درباره سرزمین عرب، مغرب، مصر، شام، روم، جزیره، عراق، خوزستان، فارس، کرمان، سند، ارمنستان و اران، کوهستان، طبرستان و دیلم، سیستان، خراسان، قومس و ماوراءالنهر است. او نیز به عنوان سیاح، قومس را در قرن ۴ هجری توصیف نموده و اطلاعات مختصر اما مفیدی را از اوضاع جغرافیایی و اقلیمی آن زمان را در اختیار خواننده می گذارد.

- نزهة القلوب/ حمداله مستوفی قزوینی

کتاب جغرافیای تاریخی است که در قرن هشتم تألیف شده و درباره این اماکن می باشد: حرمین شرفین، مسجد الاقصی، از جمله شهرهای ایران، عراق عرب، عراق عجم، آذربایجان، موغان، شروان، گشتاسفی، روم، ارمن، دیار بکر و ربیعه، کردستان، خوزستان، فارس، شبانکاره، کرمان، مفازه (بین کرمان و سیستان)، نیمروز، خراسان، مازندران، قومس و طبرستان، جیلانات، مسافت طرق ایران، جبال ایران، معادن، انهار و بحار و بحیرات، ولایت طرف شرق و غرب و جنوب و شمال و ولایات خارج ملک ایران و عجایب آن. مستوفی در اثر خود اقلیم و طول و عرض جغرافیایی هر کدام از شهرهای ایالت کهن قومس را بیان می دارد.

- جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی/ لسترنج

کتاب شامل ۳۴ فصل است که فصل اول در مورد بین النهرین و ایران و ایالات این دو در دوره عباسیان است و نیز ذکر جغرافی نویسان مسلمان و تالیفات آن و نام اماکن و ایالات عرب زبان، ترک زبان، فارسی زبان. فصول بعدی به جغرافیای تاریخی عراق، جزیره، فرات علیا، روم یا آسیای صغیر، آذربایجان، گیلان و ایالات شمال باختری، ایالت جبال، خوزستان، فارس، کرمان، کویر لوت و مکران، سیستان، قهستان، قومس، طبرستان، گرگان، خراسان، ماوراءالنهر، خوارزم، سغد و ایالات رود سیحون اختصاص دارد. این کتاب همچنین دارای کتابنامه و نقشه نیز می باشد.